

I. Η περίοδος της βασιλείας (316-168 π.Χ.)

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε από τον Κάσσανδρο, το γιο του στρατηγού Αντιπάτρου, στο όνομα της συζύγου του, κατά πάσα πιθανότητα το 316 π.Χ.

Η ίδρυσή της ήταν μια πολιτική ενέργεια από διπλή άποψη. Πρώτα πρώτα γιατί εξυπηρετούσε την ανάγκη του Κασσάνδρου να νομιμοποιήσει τη θέση του ως κυρίαρχου της Μακεδονίας, εφόσον ο διάδοχος του θρόνου, ο Αλέξανδρος ο Δ΄, ανήλικος γιος του Μ. Αλεξάνδρου και της Περσίδος Ρωζάνης, βρισκόταν ακόμη εν ζωή. Η ίδρυση της πόλης, πέρα από το γεγονός ότι ήταν από μόνη της πράξη βασιλική, παράλληλα τον εμφάνιζε ως συνεχιστή του αντίστοιχου οικιστικού έργου του Φιλίππου του Β΄ και συνακόλουθα ως διάδοχο του βασιλικού οίκου, σε συνδυασμό ασφαλώς με το ότι είχε παντρευτεί την κόρη του, Θεσσαλονίκη. Πολιτική ήταν επίσης η ενέργεια του Κασσάνδρου, επειδή προωθούσε τον αστικό βίο σε μια περιοχή του μακεδονικού κράτους που χρειαζόταν εντατική αστικοποίηση, προκειμένου να διοικηθεί αποτελεσματικά και να αναπτυχθεί οικονομικά. Η έλλειψη αστικών κέντρων στην περιοχή του κόλπου του Θερμαϊκού, όπου ιδρύθηκε η νέα πόλη, φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι σε αυτήν χρειάστηκε να μεταφερθούν κάτοικοι από μικρές πόλεις και κόμεις, που βρίσκονταν στο εσωτερικό της Χαλκιδικής σε απόσταση περίπου 40 χιλιομέτρων (τα εν τη Κρουσίδι πολίσματα).

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε με την μέθοδο του συνοικισμού. Οι πληθυσμοί είκοσι έξι μικρών πόλεων και χωριών υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να εγκατασταθούν σε αυτή. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν τα ονόματα της Θέρμης, της σημαντικότερης από τις συνοικισθείσες πόλεις, της Απολλωνίας, της Χαλάστρας, του Γαρησκού, της Αινείας και του Κισσού.

Και μόνον ο αριθμός αυτών των μικρών πόλεων και χωριών αρκεί για να πείσει ότι η νέα πόλη υπήρξε σημαντική. Μια συγκρίσή της, μάλιστα, προς τις άλλες ελληνικές πόλεις που ιδρύθηκαν κατά παρόμοιο τρόπο δείχνει ότι μόνο στην περίπτωση της Μεγαλόπολης της Αρκαδίας είχαν συνοικισθεί περισσότερα πολίσματα. Την άποψη ότι η νέα πόλη -βάσει των γνωστών από την αρχαιότητα πολεοδομικών αντιλήψεων- θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πόλη "μετρίου" ή ακόμη και "μεγάλου μεγέθους" ενισχύουν και τα αρχαιολογικά δεδομένα, που

δείχνουν ότι η οχυρωμένη έκτασή της την εποχή του Κασσάνδρου θα πρέπει να κυμαινόταν από 45 έως 90 εκτάρια, δηλαδή από 100 έως περίπου 200 στρέμματα. Από το στοιχείο αυτό προκύπτει ότι επρόκειτο για τη δεύτερη μεγάλη πόλη του βασιλείου μετά την πρωτεύουσά του, την Πέλλα, που είχε έκταση περί τα 350 εκτάρια. Η πορεία του τείχους της ακολουθούσε -σύμφωνα με νεότερη θεωρία- μια διαδρομή που κινείται ανατολικά και βόρεια κατά μήκος του ρωμαϊκού τείχους, δυτικά κατά μήκος της Δ. Πολιορκητού και νότια κατά μήκος της Κασσάνδρου και της Φιλίππου. Η πόλη χτίσθηκε κατά το υποδάμειο σύστημα, δηλαδή με κάθετα τεμνόμενους δρόμους, ενώ ο πληθυσμός της υπήρξε -με τα μέτρα πάντα της αρχαιότητας- αξιόλογος, αν κρίνουμε από το χαρακτηρισμό 'πολύάνθρωπη', που της αποδίδει ο Ρωμαίος ιστορικός Τ. Λίβιος.

Σε ό,τι αφορά τον κυριαρχικό της χώρο, την ύπαιθρο χώρα της δηλαδή, αυτή περιελάμβανε την περιοχή που περικλειόταν -από ανατολίας προς δυσμάς- μεταξύ του μεγάλου Εμβόλου (μεγάλου Καραμπουρνού), της Θέρμης, των υπωρειών του Χορτιάτη, του Ασβεστοχωρίου και κάπιου απροσδιόριστου ακόμη σημείου, ανάμεσα στους ποταμούς Γαλλικό (Εχέδωρο) και Αξίο.

Από πολιτική άποψη, η Θεσσαλονίκη οργανώθηκε κατά το πρότυπο των ελληνικών πόλεων της νότιας Ελλάδας ήδη από την ίδρυσή της. Το σώμα των πολιτών της διαιρέθηκε σε πρωτογενείς πολιτικοδιοικητικές μονάδες, τις φυλές και τους δήμους, από τους οποίους μας έχουν σωθεί μόνο ορισμένα ονόματα. Κυρίαρχο πολιτειακό όργανο ήταν η συνέλευση των αρρένων ενηλίκων πολιτών, η εκκλησία του δήμου, που έπαιρνε, όπως στις δημοκρατούμενες πόλεις της νότιας Ελλάδας, αποφάσεις πάνω σε σχέδια του νόμου, τα οποία επεξεργαζόταν και της υπέβαλλε προς ψήφιση το άλλο σημαντικό πολιτειακό όργανο της πόλης, η βουλή. Παράλληλα, μας είναι γνωστός ένας αριθμός αιρετών αρχόντων με ετήσια θυσία και συγκεκριμένες αρμοδιότητες που εύκολα γίνονται κατανοητές μόνο από τις ονομασίες τους: πρόκειται για τον επώνυμο ιερέα, τους ταμίες, τους γυμνασίαρχους, τους αγορανόμους.

Όλοι αυτοί οι θεσμοί αποτελούσαν, ωστόσο, επίφαση δημοκρατικότητας. Η κεντρική διοίκηση όχι μόνο καθόριζε τις εξωτερικές σχέσεις της πόλης, αλλά και επενέβαινε στις εσωτερικές υποθέσεις της μέσω βασιλικών αξιωματούχων, των επιστατών, που ενεργούσαν σύμφωνα με γραπτές εντολές του βασιλιά. Η έκταση των βασιλικών παρεμβάσεων σε θέματα αυτοδιοίκησης της πόλης αποτυπώνεται παραστατικά σε μια νομοθετική ρύθμιση (διάταγμα) του Φιλίππου του Ε' (221-179

π.Χ.), που μας έχει σωθεί σε επιγραφή του έτους 187 π.Χ. Το θέμα της αφορούσε τη διαχείριση των οικονομικών του (ιδρυμένου από ξένους εμπόρους κυρίως) Σερραπείου, ενός πλούσιου τοπικού ιερού, την οποία ο βασιλιάς είχε αποσπάσει από τις αρχές της πόλης για να τη μεταβιβάσει στον επιστάτη και τους δικαστές. Αφορμή της ρύθμισης υπήρξε, όπως αφήνει να εννοηθεί το κείμενο, η προσπάθεια για απαλλοτρίωση ενός τμήματος της περιουσίας του που επεχείρησε η πόλη για ενίσχυση των οικονομικών της εκμεταλλεζόμενη προφανώς το κλίμα του απομονωτισμού που ακολουθούσε την περίοδο εκείνη ο Φίλιππος ο Ε΄.

Τη φυσιογνωμία και το χαρακτήρα της πόλης στην περίοδο της βασιλείας καθόρισε, κατά κύριο λόγο, το γεγονός ότι ήδη λίγες μόνο δεκαετίες μετά την ίδρυσή της η Θεσσαλονίκη εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το σημαντικότερο, εμπορικά κέντρα του βασιλείου της Μακεδονίας. Οι παράγοντες που συντέλεσαν στην εξέλιξη αυτή ήταν αναμφίβολα η φύση του λιμανιού, που μπορεί να χαρακτηριστεί το ασφαλέστερο όλης της βόρειας παραλίας του Αιγαίου, και η μοναδική γεωπολιτική θέση της πόλης, εφόσον βρίσκεται στην απόληξη ενός ακτινωτού συστήματος φυσικών οδών, που της επέτρεπαν απρόσκοπτη επικοινωνία με όλες τις σημαντικές πόλεις της Μακεδονίας και την ενδοχώρα της. Δύσκολα όμως θα μπορούσε να αρνηθεί κανείς ότι την κύρια ώθηση έδωσαν οι νέες συνθήκες που επικράτησαν στη Μακεδονία και τη νότια Ελλάδα μετά την άνοδο στο θρόνο του βασιλείου της δυναστείας των Αντιγονιδών και ιδιαίτερα του Αντιγόνου Γονατά (276-239). Στο βασιλιά αυτό οι Μακεδόνες χρωστούσαν την αναγέννηση του κράτους τους, που μετά τον θάνατο του Κασσάνδρου γνώρισε μια παρατεταμένη περίοδο πολιτικής αστάθειας, εξαιτίας εμφυλίων συγκρούσεων. Με τη βασιλεία του ίδιου συνδέεται και η αναβάθμιση του πολιτικού και οικονομικού ρόλου της Μακεδονίας στη νότια Ελλάδα. Οι ναυτικές του νίκες σε βάρος των Πτολεμαίων της Αιγύπτου, περί τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ., στο κεντρικό και νότιο Αιγαίο, είχαν ως αποτέλεσμα να παραμεριστεί ο αιγυπτιακός παράγοντας από αυτή τη θαλάσσια περιοχή, η οποία τέθηκε υπό τον έλεγχο των Μακεδόνων. Επρόκειτο για μια σημαντική εξέλιξη, εφόσον μέσω του Αιγαίου διακινούνταν το μεγαλύτερο μέρος των εμπορευμάτων -κυρίως των δημητριακών- της ανατολικής Μεσογείου. Μέσα στις νέες αυτές συνθήκες, ο Γονατάς και οι διάδοχοί του φρόντισαν αφενός να συνάψουν στενές εμπορικές σχέσεις με τους δυο παράγοντες που κυρίως επηρέαζαν το εμπόριο αυτό, δηλαδή το ναυτικό κράτος της Ρόδου και το διαμετακομιστικό λιμάνι της Δήλου, και αφετέρου να αναδιοργανώσουν το δικό τους πάνω σε νέες βάσεις, με

σημαντικότερη τη διακίνηση της παραγωγής των βασικών προϊόντων της Μακεδονίας, δηλαδή των σιτηρών και της ναυπηγήσιμης ξυλείας, μέσω του λιμένος της Θεσσαλονίκης.

Ο ρόλος που έπαιζαν οι Θεσσαλονικείς έμποροι στην οικονομική ζωή του βασιλείου, λόγω των εμπειριών τους και, προφανώς, των σχέσεων που είχαν αναπτύξει στο λιμάνι της Δήλου, αντανακλάται σε δυο ψηφίσματα, με τα οποία οι Δήλιοι αποτίουν τιμές σε ισάριθμους Θεσσαλονικείς για τις υπηρεσίες που προσέφεραν στην πόλη τους. Ο πρώτος υπήρξε "σιτώνης" του βασιλιά Δημητρίου του Β' (239-229), του γιου του Αντιγόνου Γονατά. Ο τίτλος σημαίνει ότι του ανατέθη από τη βασιλική αυλή η ευθύνη της εμπορίας των εξαχθέντων στο νησί δημητριακών της Μακεδονίας. Ο δεύτερος τιμώμενος δεν παρουσιάζεται -τουλάχιστον στις σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες- να κατέχει κάποια επίσημη ιδιότητα. Από το θέμα, ωστόσο, της διπλωματικής αλληλογραφίας μεταξύ Δήλου και Θεσσαλονίκης, που μας έχει σωθεί και που αφορά την απόφαση των Δηλίων να τον τιμήσουν με ανέγερση ανδριάντα στη Θεσσαλονίκη -μια ομολογουμένως εξαιρετική τιμή- συμπεραίνεται ότι επρόκειτο για έναν πλούσιο επιχειρηματία, εγκατεστημένο στο νησί, ο οποίος ρύθμιζε τις εμπορικές σχέσεις της Μακεδονίας με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.

Ότι η πόλη αντιμετωπιζόταν ως εμπορικό κέντρο από τους βασιλείς επιβεβαιώνεται εμμέσως και από τη μελέτη των μακεδονικών νομισμάτων των αρχών του δευτέρου αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, η Θεσσαλονίκη υπήρξε μια από τις ελάχιστες πόλεις στις οποίες ο Φίλιππος ο Ε', το 187 π.Χ., παραχώρησε το δικαίωμα να κόβουν δικά τους νομίσματα. Το μέτρο αποσκοπούσε, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, στην τόνωση του τοπικού εμπορίου και κατ' επέκταση της οικονομίας του βασιλείου, που είχε κλονισθεί από τους αλληπάλληλους πολέμους του τέλους του 3^{ου} και των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ.

Ο εμπορικός χαρακτήρας της Θεσσαλονίκης ήταν φυσικό να επηρεάσει τομείς του δημοσίου και του ιδιωτικού βίου της. Οι νέες αντιλήψεις και ιδέες που έφεραν μαζί τους οι ξένοι κάτοικοί της ανιχνεύονται με σαφήνεια στο θρησκευτικό τομέα. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της λατρείας των αιγυπτιακών θεοτήτων δηλαδή της Ίσιδος, του Σάραπη, του Όσιρι και του Άνουβη, που διαδόθηκε στην Ελλάδα μέσω εμπορικών δρόμων. Το ιερό της λατρείας αυτής στη Θεσσαλονίκη, το Σεραπείο, το οποίο τοποθετείται πάνω από την Εγνατία, μεταξύ του Διοικητηρίου και της πλατείας Βαρδαρίου, είχε κτισθεί ήδη στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. Τα αρχαιολογικά και επιγραφικά ευρήματα δείχνουν ότι υπήρξε το μεγαλύτερο κέντρο αιγυπτιακής

λατρείας στη Μακεδονία και το δεύτερο στον ελληνικό κόσμο, ύστερα από εκείνο της Δήλου κατά την ελληνιστική εποχή.

Θα ήταν ωστόσο λάθος να μας οδηγήσουν οι ενδείξεις αυτές στην υπερεκτίμηση της σημασίας των ξένων λατρειών και κατ'έκταση των ξένων στη ζωή της πόλης. Η αδιάλειπτη συνέχεια και η βαρύτητα που αποδίδεται στη λατρεία θεοτήτων όπως ο Διόνυσος και ο Ασκληπιός, από τους οποίους μάλιστα παίρνουν το όνομά τους ισάριθμες φυλές ή ακόμη η αποκλειστική χρήση της ελληνικής ως γλώσσας των επιγραφών, είναι ορισμένες μόνο ενδείξεις του ελληνικού χαρακτήρα που έχει η ζωή της πόλης την περίοδο της βασιλείας.

II. Η περίοδος της ρωμαιοκρατίας (168 π.Χ.- 284 μ.Χ.)

Το 148 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι αποφάσισαν τελικά να ιδρύσουν την επαρχία της Μακεδονίας, όρισαν τη Θεσσαλονίκη ως πρωτεύουσά της, αναγνωρίζοντας με τον τρόπο αυτό τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που είχε απέναντι στις άλλες μακεδονικές μεγαλουπόλεις, κυρίως το μέγεθος και τη γεωπολιτική της θέση. Τα ίδια πλεονεκτήματα τους είχαν οδηγήσει, άλλωστε, είκοσι χρόνια πρωτότερα, το 168 π.Χ., να την ανακηρύξουν πρωτεύουσα της δεύτερης από τις τέσσερις ανεξάρτητες διοικητικές περιφέρειες στις οποίες είχαν διαιρέσει τη Μακεδονία μετά την ήττα του Περσέα και την κατάλυση του βασιλείου. Η περιφέρεια εκείνη περιελάμβανε τη γεωγραφική περιοχή ανάμεσα στον Στρυμόνα και τον Αξιό. Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν η ενσωμάτωση της πόλης στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία επηρέασε τη φυσιογνωμία που είχε αποκτήσει την περίοδο της βασιλείας. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται να δούμε την ιστορική πορεία της στα περίπου 450 χρόνια ρωμαιοκρατίας.

Είναι γεγονός ότι η ανάδειξη της Θεσσαλονίκης σε πρωτεύουσα της επαρχίας, θεωρητικά τουλάχιστον, έθετε τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω οικονομική της ανάπτυξη. Η έκταση της επαρχίας -σαφώς μεγαλύτερη του βασιλείου- είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της φυσικής της ενδοχώρας, εφόσον προς τα βορειοδυτικά έφθανε έως την Αδριατική και ακόμη περιελάμβανε την Ήπειρο. Σημαντική ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης θα μπορούσε να δώσει, εξάλλου, η κατασκευή της Εγνατίας οδού (από τις πρώτες κιόλας δεκαετίες της ίδρυσης της

επαρχίας), που συνέδεε το Δυρράχιο με τον Εύξεινο πόντο και αποτελούσε επέκταση της Απίας οδού, η οποία ένωνε το Βρινδήσιο με τη Ρώμη. Στον άξονα της Εγνατίας η πόλη ήταν ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς και το μοναδικό μεγάλο λιμάνι της Βαλκανικής, που έβλεπε στο Αιγαίο. Το 42 π.Χ., εξάλλου, ο Μ. Αντώνιος την ανεκήρυξε ελεύθερη πόλη (*civitas libera*), της παραχώρησε δηλαδή προνομιακό καθεστώς φορολογικής απαλλαγής εξαιτίας της υποστήριξης που παρείχε σε αυτόν και στον Οκταβιανό κατά την εμφύλια σύγκρουσή τους με το Βρούτο και τον Κάσσιο.

Εντούτοις, οι αναμφίβολα θετικές προϋποθέσεις δεν εξασφάλιζαν κατ'ανάγκην ευεργετικά οικονομικά αποτελέσματα για την πόλη, τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο της ρωμαϊκρατίας, ιδιαίτερα κατά τον 1^ο αι. π.Χ. Την εποχή αυτή στη Μακεδονία επικρατούν εξαιρετικά ασταθείς οικονομικές συνθήκες, αφού η μεθοριακή επαρχία της αυτοκρατορίας δέχεται συνεχείς επιδρομές από τα όμορα βαρβαρικά φύλα των Σκορδίσκων, των Δαρδάνων και των Θρακών. Είναι συνεπώς απόλυτα θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι οι συνθήκες αυτές θα είχαν αρνητικές συνέπειες στην οικονομία της πόλης, ακόμη και αν οι ελάχιστες επιγραφικές μαρτυρίες της περιόδου πιστοποιούν την παρουσία σε αυτήν ορισμένων μεμονωμένων οικογενειών Ιταλών εμπόρων, που τη χρησιμοποιούν ως έδρα τους για τις οικονομικές δραστηριότητές τους με πόλεις των ακτών του βόρειου Αιγαίου. Αν μάλιστα πιστέψει κανείς το Ρωμαίο πολιτικό Κικέρωνα, που έζησε στην πόλη μερικούς μήνες του έτους 57 π.Χ. ως εξόριστος, οι καταστροφές που επέφεραν οι Θράκες σε πόλεις κατά μήκος της Εγνατίας, μεταξύ του 58 και του 56 π.Χ., παρέλυσαν σε τέτοιο βαθμό τη ζωή στη Θεσσαλονίκη, που οι κάτοικοί της, φοβούμενοι ανάλογες επιδρομές, την εγκατέλειψαν και κατέφυγαν στην ακρόπολη για να προστατευθούν, μια πληροφορία η οποία, ωστόσο, δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές. Οι δυσμενείς συνθήκες ήταν φυσικό πάντως να επιδεινωθούν και εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο ασκούσαν τη διοίκηση της επαρχίας οι Ρωμαίοι διοικητές. Μιλώντας για τις ίδιες επιδρομές των Θρακών ο Κικέρων σημειώνει ότι η Θεσσαλονίκη ήταν μια από τις πόλεις που δεινοπαθούσαν λόγω των στρατιωτικών επιτάξεων, τις οποίες επέβαλλε ο επαρχιακός διοικητής Καλπούρνιος Πείσων "με βία και φοβέρα" (*vi et metu*). Δεν είναι δύσκολο να φαντασθούμε ποιες διαστάσεις θα είχαν προσλάβει αυτές οι καταπιέσεις και τι θα σήμαινε, σε έμφυχο και άψυχο υλικό, για την επαρχία της Μακεδονίας, γενικότερα, και την πόλη της Θεσσαλονίκης, ειδικότερα, το ότι βρέθηκαν στη δίνη των εμφυλίων πολέμων ανάμεσα στους στρατηγούς της Ρώμης. Η πόλη υποχρεώθηκε έτσι το 49/8

να "φιλοξενήσει" τις λεγεώνες και την εξόριστη κυβέρνηση του Πομπήιου κατά την εμφύλια σύγκρουσή του με τον Καίσαρα.

Αυτή η αρνητική εικόνα μεταβλήθηκε μετά το τέλος των εμφυλίων πολέμων. Το 31 π.Χ. ο Αύγουστος, μόνος και κύριος της αυτοκρατορίας, εγκαθιδρύει ένα νέο καθεστώς, που φέρνει στο κράτος περίοδο παρατεταμένης ειρήνης, την περίφημη *pacem romana*, η οποία διήρκησε ως τα τέλη περίπου του 2^{ου} αι. μ.Χ. Στη βαλκανική χερσόνησο μέσα στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 1^{ου} αι. μ.Χ. σημειώνονται σημαντικές διοικητικές μεταβολές με κυριότερες τη δημιουργία των γειτονικών προς τη Μακεδονία επαρχιών της Μοισίας και της Θράκης, γεγονός που συνεπάγεται τη μετατόπιση των βόρειων βαλκανικών συνόρων της αυτοκρατορίας στο Δούναβη. Η εξέλιξη αυτή είχε θετικές συνέπειες για την οικονομία της επαρχίας και της Θεσσαλονίκης, εφόσον απάλλασσε από τις βαρβαρικές επιδρομές. Αντίθετα, δεν μας είναι γνωστό αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι θετικές συνέπειες μετριάστηκαν από την υποβάθμιση (και εγκατάλειψη) της Εγνατίας και τη δημιουργία νέων οδικών αξόνων, που εξυπηρετούσαν το εμπόριο στη νότια βαλκανική, όπως π.χ. η οδός που συνέδεε τη Ναισό (σημ.:Νις) με το Βυζάντιο μέσω Σερδικής (σημ.: Σόφια) και Φιλιππουπόλεως. Από τις περιορισμένες πληροφορίες που διαθέτουμε για τον 1^ο αι. μ.Χ. προκύπτει πάντως ότι η Θεσσαλονίκη εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως λιμάνι, ενώ τον ίδιο αιώνα ο αριθμός των ξένων κατοίκων της δεν είναι διόλου ευκαταφρόνητος (βλ. παρακάτω).

Στο πλαίσιο της επαρχίας η πόλη αντιμετωπίζει τον ανταγωνισμό άλλων πόλεων, με σημαντικότερη τη Βέροια. Η σημασία της τελευταίας αυξάνεται, καθώς ορίζεται από τους Ρωμαίους, ίσως ήδη από τον Αύγουστο, ως έδρα των κοινών των Μακεδόνων, μιας ένωσης δηλαδή των πόλεων της επαρχίας, της οποίας οι δραστηριότητες σχετίζονται με τη λατρεία του προσώπου του αυτοκράτορα. Με την λατρεία αυτή κορυφώνονταν πολυήμερες εορτές που διεξάγονταν στη Βέροια κάθε χρόνο και την καθιστούσαν το κέντρο της επαρχίας, εφόσον εκεί συνέρρεαν τα μέλη της μακεδονικής αριστοκρατίας ως εκπρόσωποι των πόλεων τους στο κοινό, αλλά και πλήθος απλών Μακεδόνων. Από άποψη ιεραρχίας, μάλιστα, για τους Ρωμαίους ο τίτλος "μητρόπολις της Μακεδονίας" και το προνόμιο της "νεωκόρου" πόλεως, δηλαδή της πόλεως με ναό της επαρχιακής αυτοκρατορικής λατρείας, που κατείχε η Βέροια, την καθιστούσαν ανώτερη από τη Θεσσαλονίκη. Έτσι δικαιολογούνται οι άκαρπες εν τέλει προσπάθειες των Θεσσαλονικέων, στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ., να της αφαιρεθούν αυτά τα προνόμια.

Αντίθετα προς την εικόνα του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα, η ιστορική πορεία που διαγράφει η πόλη από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και εξής είναι εντυπωσιακή. Όντας η "πολυανθρωπότερη" και "πλουσιότερη" πόλη της Μακεδονίας και χάρη προφανώς στις ικανότητες των κατοίκων της, κυρίως της τοπικής αριστοκρατίας, κατορθώνει πάντοτε να ευνοείται από τις νέες εξελίξεις. Βαθμιαία η πόλη υπερβαίνει το στενό πλαίσιο της πρωτεύουσας μιας από τις μικρότερες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και εξελίσσεται σε μια μεγαλούπολη της ελληνικής Ανατολής. Το πρώτο βήμα σε αυτήν την πορεία υπήρξε η ένταξή της στη νεοϊδρυμένη δελφική αμφικτυονία, το δεύτερο η συμμετοχή της στο αττικό Πανελλήνιο, έναν ευρύτερο πολιτικό σχηματισμό, στον οποίο παίρνουν μέρος ελληνικές πόλεις του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Η ακμή της πόλης την εποχή των Αντωνίων (138-193) και των Σεβήρων (193-235) αντανακλάται στην εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητά της, την οποία πιστοποιούν τα ανασκαφικά δεδομένα. Είναι η εποχή που διαμορφώνεται το μεγαλύτερο μέρος της εικόνας που έχουμε σήμερα από τη δημόσια ρωμαϊκή πόλη. Σημαντικότερο έργο της, το συγκρότημα της αγοράς στην πλατεία Δικαστηρίων, το πολιτικό και διοικητικό κέντρο της πόλης με χαρακτηριστικά κτίσματα, όπως τον cryptoporticus, τη βιβλιοθήκη, το ωδείο και τη στοά των "Ειδώλων", τις περίφημες Incantadas.

Η σημασία της πόλης ενισχύεται στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ., καθώς οι επιδρομές των Πάρθων στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας συντελούν στην αναβίωση της στρατιωτικής σημασίας της Εγνατίας οδού. Ρωμαϊκές λεγεώνες περνούν από την πόλη κατευθυνόμενες προς τη Μ. Ασία, ενώ τη Θεσσαλονίκη επισκέπτονται αυτοκράτορες ευρισκόμενοι καθ'οδόν προς το μέτωπο. Στα παραγμένα χρόνια των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ., παρά τη γενική παρακμή που γνωρίζει το μεγαλύτερο μέρος της αυτοκρατορίας εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας και των βαρβαρικών επιδρομών, η πόλη αντιμετωπίζει με επιτυχία, χάρη στα επισκευασμένα τείχη της, δυο αλλεπάλληλες πολιορκίες των Γόθων, το 254 και 268 μ.Χ.. Σε αναγνώριση αυτών των επιτυχιών, αλλά και της νομιμοφροσύνης των κατοίκων της απέναντί τους, οι στρατιωτικοί αυτοκράτορες που κυβερνούν το ρωμαϊκό κράτος την εποχή αυτή της παραχωρούν, εκτός από τον τιμητικό τίτλο της "αποικίας", ορισμένα άλλα προνόμια. Πρόκειται για τα γνωστά προνόμια της "μητροπόλεως" και της "νεωκόρου", με τα οποία η Θεσσαλονίκη εξισώνεται τελικά από ιεραρχική άποψη με τη Βέροια. Οι παραχωρήσεις αυτές δεν ήταν όμως απλές διπλωματικές ενέργειες που κολάκευαν την αυταρέσκεια των κατοίκων της. Πολύ περισσότερο αποτελούσαν αναγνώριση

μιας πραγματικότητας, της θέσης δηλαδή που είχε αρχίσει να αποκτά ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα η πόλη στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Σε αυτό θα πρέπει να συνέβαλε και η διαρκής συρρίκνωση του αριθμού των πόλεων της Μακεδονίας αλλά και των βαλκανικών επαρχιών, ιδιαίτερα κατά τον 3^ο αι. μ.Χ., γεγονός που ενίσχυσε τη σημασία της Θεσσαλονίκης ως αστικού κέντρου και του μεγαλύτερου διαμετακομιστικού λιμανιού της χερσονήσου, με το οποίο ασφαλώς δε θα μπορούσε να συγκριθεί η πόλη της Βέροιας. Με την έννοια αυτή, δεν είναι καθόλου περίεργο ότι το 298/299 μ.Χ. ο καίσαρας Μαξιμιανός Γαλέριος, που μαζί με τον Διοκλητιανό διοικούσε το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, επέλεξε τη Θεσσαλονίκη ως έδρα της επικράτειάς του και στη συνέχεια έκτισε εδώ το γνωστό μεγαλοπρεπές του ανάκτορο.

Τα περίπου 450 χρόνια ρωμαϊοκρατίας ήταν επόμενο να μεταβάλουν ορισμένες τουλάχιστον όψεις της ζωής στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Τούτο δεν σημαίνει ωστόσο ότι οι όποιες μεταβολές υπήρξαν απόρροια συστηματικών επεμβάσεων του ρωμαϊκού κράτους. Αντίθετα, μάλιστα, κατά την πάγια τακτική της, η ρωμαϊκή εξουσία δεν επέφερε λ.χ. αλλαγές στον τομέα της πολιτικής οργάνωσης της Θεσσαλονίκης, σεβόμενη τους υφιστάμενους από την περίοδο της βασιλείας θεσμούς αυτοδιοίκησης, με την πιθανή εισαγωγή ενός μόνο νέου αξιώματος, εκείνου των πολιταρχών. Αλλά και η ολοένα αυξανόμενη υποβάθμιση του ρόλου του δήμου προς όφελος της βουλής και των αρχόντων που μαρτυρείται από τις πηγές μας έχει ελάχιστη σχέση με ρωμαϊκές παρεμβάσεις και περισσότερο σχετίζεται με εξελίξεις στην κοινωνία.

Αντίθετα, εκείνο που μεταβάλλεται ραγδαία σε σχέση με την περίοδο της βασιλείας είναι η δημογραφική φυσιογνωμία της πόλης. Ως σημαντικός οδικός κόμβος και μεγάλο διαμετακομιστικό λιμάνι μιας αχανούς αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη εξελίσσεται μέσα στην ιστορική της πορεία σε κοσμοπολιτικό κέντρο. Οι επιγραφές της, οι περισσότερες χρονολογημένες στα αυτοκρατορικά χρόνια, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι η πόλη δέχτηκε το μεγαλύτερο αριθμό ξένων από οποιαδήποτε άλλη της Μακεδονίας.

Τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης υπογραμμίζουν καταρχήν μεμονωμένες περιπτώσεις προσώπων από άλλες πόλεις και περιοχές της αυτοκρατορίας που την επισκέφθηκαν, έζησαν ή πέθαναν σε αυτή. Ρωμαίοι στρατιώτες και διοικητικοί υπάλληλοι του επιτελείου του εκάστοτε επαρχιακού διοικητή αλλά και του αυτοκρατορικού επιτρόπου (procurator) που διαχειριζόταν την

αυτοκρατορική περιουσία στην επαρχία, Εδεσσαίοι και Κασσανδρείς από τις γειτονικές περιοχές, Δασαρήτιοι και Ηρακλεώτες Λυγκηστείς από την Άνω Μακεδονία, Παυταλιώτες από τη σημερινή Βουλγαρία, Κορίνθιοι, Λακεδαιμόνιοι και Κρήτες από τη νότια Ελλάδα αποτελούν ένα μικρό μόνο μέρος αυτού του πολύχρωμου ανθρώπινου καμβά. Εντυπωσιακή είναι η παρουσία των ξένων που κατάγονται από πόλεις και περιοχές της Μικράς Ασίας όπως η Νίκαια και η Νικομήδεια της Βιθυνίας, η Άμαστρη του Πόντου, τα Θυάτειρα της Καρίας, η Αττάλεια της Παμφυλίας, η Κωρυκός της Κιλικίας, για να περιορισθούμε σε ορισμένα μόνο παραδείγματα. Οι περισσότεροι θα πρέπει να ήταν ναυτικοί και έμποροι, φαίνεται όμως να βρίσκονται σε σταθερή επικοινωνία με την πόλη, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι συγκροτούν ένα θίασο Ασιανών, ένα σύλλογο δηλαδή υπό την προστασία του Διονύσου. Παρόμοιοι θίασοι μας είναι γνωστοί και από άλλες περιοχές της Βαλκανικής, όπου συναντούμε Μικρασιάτες εμπόρους.

Από τις εθνικές ομάδες που συγκροτούν την πληθυσμιακή φυσιογνωμία της πόλης ένα μικρό μέρος ήταν Θράκες. Η παρουσία τους ανιχνεύεται μέσω της μελέτης των ονομάτων τους σε επιγραφές της πόλης που είναι συνταγμένες στα ελληνικά.

Πολυανθρωπότερη θα πρέπει να ήταν άλλη εθνική ομάδα, η εβραϊκή. Οι απαρχές της ιστορίας της δεν μπορούν να προσδιορισθούν με ακρίβεια, βέβαιο είναι όμως ότι, όταν ο απόστολος Παύλος επισκέπτεται την Θεσσαλονίκη, το 50 μ.Χ., για να κηρύξει τον χριστιανισμό, η εβραϊκή κοινότητα έχει μια συναγωγή και μέλη που διαθέτουν κοινωνικό κύρος και δύναμη, τέτοια που να μπορούν να πείσουν τις τοπικές αρχές να παρέμβουν υπέρ της υπόθεσής τους. Η ζωή της κοινότητας συνεχίζεται αδιάλειπτα ως τις αρχές της βυζαντινής περιόδου. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, μετά τις μεγάλες καταστροφές του μητροπολιτικού ιουδαϊσμού στην Παλαιστίνη, το 70 και το 130 μ.Χ. ο αριθμός των συναγωγών να αυξήθηκε. Παρά τις λιγοστές μαρτυρίες που έχουμε, δικαιούμαστε να συμπεράνουμε ότι τα μέλη της, μολονότι επεδίωκαν ως ένα βαθμό την προσαρμογή τους στο ελληνικό περιβάλλον, εντούτοις δεν παρέλειπαν να τονίζουν τα στοιχεία εκείνα που υπογράμμιζαν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους.

Σημαντικότερη κοινότητα ξένη στην πόλη μπορεί ανεπιφύλακτα να χαρακτηριστεί εκείνη των Ιταλών, που εξελίχθηκε σε τέτοιο σημείο, ώστε να γίνει και η μεγαλύτερη της Μακεδονίας. Οι πρώτες εγκαταστάσεις των Ιταλών στη Θεσσαλονίκη χρονολογούνται στα τελευταία χρόνια του 1^{ου} αι. π.Χ., αλλά ο αριθμός τους αρχίζει να αυξάνεται σημαντικά στον επόμενο αιώνα. Αυτή η όψιμη

χρονολόγηση, σε σχέση με την κατάκτηση της Μακεδονίας, δείχνει ότι ορισμένες τουλάχιστον οικογένειες θα πρέπει να ήρθαν στην πόλη όχι απευθείας από την Ιταλία αλλά από άλλα κέντρα της Ελλάδας ή της Μικράς Ασίας, που υπέστησαν οικονομική και εμπορική παρακμή, λόγω των καταστροφικών συνθηκών της ύστερης ρεπουμπλικανικής εποχής. Πάντως, τον 1^ο αι. μ.Χ. οι Ιταλοί της Θεσσαλονίκης είναι τόσοι, ώστε να συγκροτούν ένα σώμα, την ένωση Ρωμαίων πολιτών, μέσω της οποίας προστάτευαν προφανώς τα κοινά οικονομικά τους συμφέροντα. Το κύριο σημείο επαφής τους, λόγω της ετερόκλητης καταγωγής και ιστορίας τους, ήταν η προνομιακή τους θέση ως Ρωμαίων πολιτών. Αυτού του είδους η οργάνωση δεν σημαίνει ωστόσο ότι αποτελούσαν ή ήθελαν να αποτελούν ένα σώμα με αίσθηση ξεχωριστής ταυτότητας. Η πολιτιστική συγγένεια του ρωμαϊκού και του ελληνικού κόσμου και η πολιτική τους ενοποίηση μετά την επικράτηση του Αυγούστου δεν προσέφεραν έδαφος για τέτοιες συμπεριφορές. Την προσαρμογή τους στο ελληνικό περιβάλλον υποβοηθούσαν εξάλλου οι συναλλαγές τους με αυτό και -σε ορισμένες περιπτώσεις- η προηγούμενη μακρά παραμονή σε ελληνικές πόλεις, όπως δείχνει άλλωστε η γενικευμένη ανάμεσά τους χρήση της ελληνικής γλώσσας. Οι επιγραφές δείχνουν καθαρά ότι οι μόνιμα εγκατεστημένοι Ιταλοί δεν είχαν ιδιαίτερο πρόβλημα να ενταχθούν στην κοινωνική ζωή της πόλης, συμμετέχοντας με τους ντόπιους σε θρησκευτικούς και επαγγελματικούς συλλόγους ή δημόσια αξιώματα. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς, με το κύρος και την οικονομική δύναμη που διέθεταν λόγω των επικερδών τραπεζιτικών και εμπορικών τους απασχολήσεων, έρχονταν σε επιγαμίες με ισχυρές ντόπιες οικογένειες, κυρίως αυτές που διέθεταν ρωμαϊκά πολιτικά δικαιώματα (*civitas romana*), με αποτέλεσμα να αφομοιώνονται μαζί τους σε ένα αξεδιάλυτο σύνολο, ενισχύοντας την υφιστάμενη τοπική αριστοκρατία.

Τον κυριαρχικό ρόλο στη ζωή της πόλης διαδραμάτιζε ωστόσο το πολυπληθέστερο πληθυσμιακό της στοιχείο, οι Έλληνες. Όπως σε άλλες περιπτώσεις, έτσι και με τη Θεσσαλονίκη, οι πηγές μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε ικανοποιητικά τη δράση και τις τύχες μόνο του ανώτερου στρώματος. Παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις, τα μέλη του έχουν ένα ομοιόμορφο πρότυπο συμπεριφοράς, τον "ευεργετισμό": πρόκειται για ένα σύστημα ηθικών δεσμεύσεων και νομικών υποχρεώσεων εξελισσόμενο ήδη από την ελληνιστική εποχή και γενικευμένο σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, που οδηγεί τις τοπικές αριστοκρατίες να αναλαμβάνουν με δικά τους έξοδα το σημαντικότερο τμήμα των λειτουργιών μιας πόλης. Είναι αυτοί, με άλλα λόγια, που συνεισφέρουν στην ανοικοδόμηση και τον

εξωραϊσμό της, την οργάνωση πολυδάπανων αγώνων ή την εκπροσώπησή της σε διεθνείς οργανισμούς, για να αναφέρουμε μερικά μόνο παραδείγματα.

Συχνά λέγεται και γράφεται ότι οι τοπικές αριστοκρατίες των πόλεων της ανατολής είχαν εκρωμαϊσθεί και είχαν χάσει την ελληνική τους συνείδηση. Ένας τέτοιος ισχυρισμός συνήθως στηρίζεται στην ορθή παρατήρηση ότι τα μέλη τους επεδίωκαν να γίνουν Ρωμαίοι πολίτες, όπως και συνέβαινε. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί κατ'αρχήν ότι για τις αριστοκρατίες αυτές, η κατοχή του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη αποτελούσε αναγκαία προϋπόθεση, αν ήθελαν να υπερβούν το στενό πλαίσιο της πόλης-κράτους τους και να προσαρμοσθούν στις νέες πολιτικές συνθήκες που τους παρείχε η αυτοκρατορία. Τούτο ίσχυε και για την περίπτωση που ορισμένοι από αυτούς, ασφαλώς οι σημαντικότεροι, ήθελαν να ανέλθουν στην κρατική αριστοκρατία, δηλαδή να γίνουν συγκλητικοί ή Ρωμαίοι ιππείς προκειμένου να αναλάβουν σημαντικές θέσεις στη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Αξίζει ασφαλώς να επισημανθεί ότι αρκετοί Θεσσαλονικείς τον 3^ο αι. μ.Χ. γίνονται πράγματι συγκλητικοί και ιππείς. Όμως αυτή η προσαρμογή δεν σήμαινε ότι οι Θεσσαλονικείς που είχαν γίνει Ρωμαίοι πολίτες είχαν χάσει την ιστορική και, κατ'επέκταση, την ελληνική τους συνείδηση.

Για να υποστηρίξει κανείς τη θέση αυτή θα μπορούσε να θυμίσει τις κολακευτικές αναφορές του συγγραφέα (του 2^{ου} αι. μ.Χ.) Λουκιανού για τις πνευματικές επιδόσεις του ακροατηρίου που συνάντησε στην πόλη και το οποίο "είναι γεμάτο από ρήτορες και συγγραφείς και σοφιστές διασημότερους, τέτοιους που να υπάρχει φόβος μήπως το έργο μου φανεί περισσότερο ασήμαντο εδώ (δηλαδή στη Θεσσαλονίκη) παρά στην Ολυμπία" (Ηροδ. 8). Θα μπορούσε ακόμη να μνημονεύσει κανείς τα περίφημα ψηφιδωτά δάπεδα με τις παραστάσεις της συνάντησης της κοιμωμένης Αριάδνης με τον Διόνυσο και της αρπαγής του Γανυμήδη, που βρέθηκαν σε ιδιωτικά σπίτια του 3^{ου} αι. μ.Χ. και προδίδουν γνώση και οικείωση με την ελληνική μυθολογία. Τη συλλογική συνείδηση των Θεσσαλονικέων δείχνει ωστόσο πολύ καλύτερα η επιτυχής τους προσπάθεια να εντάξουν την πόλη τους στο αττικό Πανελλήνιο (βλ. παραπάνω), αρκεί μόνο να εκτιμηθούν ορθά δυο στοιχεία που συνδέονται με αυτό: α) ότι το Πανελλήνιο είχε την έδρα του στην Αθήνα και β) ότι για να γίνει μια πόλη μέλος του έπρεπε να αποδείξει με ακρίβεια την ελληνική της προέλευση.

Με αυτό το κοσμοπολίτικο προφίλ και τους κατοίκους της να ζουν το παρόν και να σέβονται το παρελθόν τους, η Θεσσαλονίκη εισέρχεται στη νέα μεγάλη περίοδο της ιστορίας της, τη βυζαντινή.

Επιλογή βιβλιογραφίας

R. S. Ascough, Paul's Macedonian Associations. The social Context of Philippians and 1. Thessalonians, Tübingen 2003

Κανατσούλης, "Η μακεδονική πόλις από της εμφανίσεως της μέχρι των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου", *Μακεδονικά* 4 (1955-6), του ιδίου 5 (1961-3).

Edson, Cults = C. Edson, "Cults of Thessalonica (Macedonica III)" *The Harvard Theological Review*, XLI (July, 1948), Number 3, 153 κ. εξ.

IG X 2 1 = Ch. Edson, *Inscriptiones Graecae (Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae) Pars II (Inscriptiones Macedoniae) Fasciculus I (Inscriptiones Thessalonicae et Viciniae)*, Berlin 1972

Ch. Makaronas, *Via Egnatia and Thessalonike, Studies presented to David M. Robinson*, Μισσουρι 1951, τομ. 1. σ. 380 κ.ε. και Α. Romiopolou, "Un nouveau milliaire de la nie Egnatia", *BCH* 98 (1974) σ. 813 κ.ε.

Π. Μ. Νίγδελης, "Η οικογένεια των Ιταλικών Auli Avii στη Θεσσαλονίκη. Με αφορμή μια δίγλωσση αναθηματική επιγραφή", *Τεκμήρια* 1 (1995) 65 κ. εξ.

P.M. Nigdelis, "Geminii und Claudii: Die Geschichte zweier fuhrender Familien von Thessaloniki in der spateren Kaiserzeit", στο A. D. Rizakis (εκδ.), *Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects, Proceedings of the international Colloquium organized by the Finnish Institute and the Centre for Greek and Roman Antiquity* (Athens 7-9 Sept. 1993), Αθήνα 1996, σ. 129 κ.ε

P. M. Nigdelis, "Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki:Fragen aufgrund einer neuen Judischen Gradinschrift der Kaiserzeit", *ZPE* 102 (1994), σ. 207 κ.ε.

Π. Μ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της Αρχαίας Θεσσαλονίκης* 2006.

G. Mihailov, "Aspects de l'onomastique dans les inscriptions ancienne de Thessalonique", στο *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως. Πρακτικά συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών* (30. 10.-1.11.1980. Θεσσαλονίκη 1982, σ. 69 κ.εξ.

- F. Papazoglou, *Les Villes macedoniennes a l' époque romaine* (BCH Supplement. XIV), Παρίσι 1988.
- F. Papazoglou, " *Quelques aspects de l' histoire de la province de Macedoine*", ANRW II 7. 1. (1979), σ. 301 κ.εξ.
- A. Δ. Ριζάκη, " Η κοινότητα των συμπραγματευομένων Ρωμαίων της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή διείσδυση στη Μακεδονία", *Αρχαία Μακεδονία IV*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 511 κ.ε.
- M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Οξφόρδη 1953²
- Δ. Σαμσάρης, " Ατομικές χορηγήσεις της ρωμαϊκής πολιτείας και η διάδοσή της στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονίας. I. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης πρωτεύουσας της επαρχίας", *Μακεδονικά* 26 (1987-8), σ. 329 κ.ε.
- J. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessalonikiin in der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1988
- I. Τουράτσογλου, " Ο Πομπήιος στη Θεσσαλονίκη. Η νομισματική μαρτυρία", στο *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθ. Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 885 κ.εξ.
- I. Τουράτσογλου, " Του αγιωτάτου πατρίου θεού Καβείρου...", *Η Θεσσαλονίκη I* (1985), σ. 71 κ.ε.
- E. Voutiras, "Sanctuaire privé-cult public? Le cas du Sarapieion de Thessalonique" in V. Dasen & M. Piérart (eds.), *Ιδία και δημοσία. Les cadres "privés" et "publics" de la region grecque antique*, Actes du IXe colloque du CIERGA tenu à Fribourg du 8 au 10 sept. 2003 (: Kernos Supplément 15), Liège 2005, 273 κ. εξ.
- Chr. Von Brocke, *Thessaloniki Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus, Eine frühechristliche Gemeinde in ihrer heidnischen Umwelt*, Tübingen 2001.